

MOSKOVSKI ODLOMAK GLAGOLJSKOG MISALA XV ST.

Anica NAZOR, Zagreb

U Državnom povijesnom muzeju u Moskvi, u zbirci rukopisa A. D. Čertkova pod br. 387, čuva se fragment glagoljskog misala, koji se u literaturi spominjao kao fragment rituala. Prva vijest o njemu objavljena je u Književniku g. 1865. (god. II) kada je V. Jagić preveo »Znanstveni put u Rusku« češkog književnika Josipa Kolača. Između ostaloga Kolač piše: »Konačno našao sam u Moskvi dva, dosele nepoznata rukopisa glagolska, obadva u perg. iz XV stoljeća, roda hrvatskoga, i to a) odlomak rituala (17 listova) u biblioteci Čertkovskoj... Pomenuti ritual pisa neki J u r a j f r a t a r« (str. 147). Kolačov podatak prenio je I. Berčić u svoju studiju: Njekoliko staroslavenskih i hrvatskih knjiga što pisanih, što tiskanih glagolicom..., Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 59¹, a zatim I. Milčetić u svoju Hrvatsku glagoljsku bibliografiju, Starine JAZU, knj. 33, str. 105. Međutim u kratkom pregledu kulturnog blaga Državnog povijesnog muzeja u Moskvi: Сокровища древней письменности и старой печати (Государственный исторический музей, Москва 1958) M. V. Ščepkina i T. N. Protas'eva evidentirale su taj odlomak u opisu zbirke A. D. Čertkova kao odlomak misala: »Хорватский миссал, писанный глаголицей, XVI в.« (str. 65), što on doista i jest, jer sadrži Kanon mise s nekoliko prefacija i votivne mise. Budući da u našoj znanstvenoj literaturi ovaj hrvatskoglagojski spomenik nije dosad točnije prikazan, a ni spomenuta ruska bibliografija nije dala o njemu potanje podatke, smatram potrebnim da ovaj odlomak kodeksa opišem.

Odlomak ima 17 listova pisanih na pergameni. Format je lista malen: 10,3 x 8,3 cm. Tekst je pisan preko cijele stranice u 15 redaka.

---

¹ Na str. 159. u bilješci 2. on piše: »U Čertkovskoj knjižnici u Moskvi čuva se 17 listova na kviru glagoljskog rukopisa rimskoga obrednika, što napisao neki fratar, možda trećoredac, Juraj«.

Veličina teksta nije na svim stranicama jednaka. Na jednima iznosi 7,8 x 6,3 cm, a na drugima 7,5 x 6,0 cm. (Za podatke o formatu zahvaljujem dr Lidiji Petrovnoj Žukovskoj, kandidatu filoloških nauka u Institutu za ruski jezik u Moskvi.)

Pismo nosi karakteristike solidnog hrvatskoglagoljskog pisma zrelog razdoblja cvata. Slova su uspravna i pravilno smještena u dvo-linijski prostor, potezi su meki i sigurni. Od relevantnih pojedinosti valja spomenuti: kod slova *g*, *h*, *c* umjerena oštrica redovito ne prelazi donju liniju, *z*, *ju* imaju dolje diskretnu oštricu, *a* je zaobljeno, *k* je sklono otvorenosti i ima tipična dva koljena, poluglas je dug i ne markira kraj haste kao ni druga dva slova, *e(stb)* se ponekad krati nadredno kratkim vertikalnim potezom. Ligature su brojne: horizontalne i adekvatne, zatim vertikalne (npr. *m + o*, *p + o*, *t + o*, *p + r*) i neadekvatne (*i + l + i*, *e + l + i*, *i + l*).

Fragment je bogat početnim slovima, koja se odlikuju raznolikošću. Neka imaju stare oblike — npr. slovo *V* s dubokom dvouglastom spojnicom, *I* sa starim trokutom. Među njima ima i latinskih, npr. *D* (gotičkog oblika). Početna slova u tekstu zauzimaju jedan ili dva retka. Ornamentiranih slova (inicijala) kojima počinju odlomci ima 15 (*V* 7 — puta, zatim *B*, *G*, *D*, *I*, *P*, *T*, *Z*) i većinom zauzimaju 2—3 retka. Izrađeni su u osnovnoj crvenoj boji. Svi su inicijali skromni i po veličini i po jednostavnosti ornamentacije. Oni su posve tipični u spomenicima 14—15. st., pa im analogije možemo naći mnogo. Jedini primjer iluminacije jest uz molitvu »Oče naš« crtež Kristove glave (»volto santo«) za koju je karakteristična gotička brada². Rubrike i početna slova pisani su crvenom bojom.

O pisaru moskovskog odlomka misalića možemo nešto stvarnije reći. U molitvi »Memento vivorum« veli se: *Pomeni žive ke hoćeši i Jurê frat'ra pr*, pa se može pretpostaviti da je pisac fratar Juraj. Pisac Juraj spominje se još u istoj molitvi u Bribirskom misalu iz 15. st., (*Pomeni žive ke hoćb i m(e)ne Jurê b(og)a cić*), pa se smatra da je to ime onoga koji je pisao Bribirski misal od f. 37—57³. Njegovo je pismo također lijepi hrvatski ustav s mekšim potezima u kojemu slova *g*, *h*, *c*, *z*, *ju* imaju oštrije donje poteze nego u Mosk. fragm., *e* ima diskretnan srednji potez, a često dolazi i bez njega, u Mosk. uvijek dolazi bez srednjeg poteza, *r* diskretno markira kraj haste,

² Na takvu je mjestu u misalima često »volto santo«, npr. u Vatik. Illir. 4, u Bribirskom i Prvom vrbničkom.

³ Najnoviji opis toga misala i svu literaturu o njemu v. kod V. j. Štefančić, Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, Dio I, JAZU, Zagreb, 1969, str. 70—75.

Mosk. ga ne markira, a je uglato, u Mosk. zaobljeno (naročito lijeva strana), dakle pismo ovoga Jurja razlikuje se u detaljima od fratra Jurja koji je mogao pisati Mosk. odlomak misalića. Pismo Jurja fratra slično je i pismu popa Jurja što je g. 1459. napisao Prvi novljanski brevijar, fragment kojega se s opširnim Jurjevim zapisom nalazi u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (Fragm. glag. 97)⁴. Donji potezi slova *g* i *h* blago prelaze donju liniju kao i u Jurja fratra, *z* je prelazi nešto više i oštrije nego u Jurja fratra, kod *r* se osjeća tendencija markiranja kraja haste, dok u Jurja fratra on nikada nije markiran. Najviše se razlikuju u *e*: pop Juraj piše *ga* s diskretnom prečicom u sredini (iako ne uvijek), a Juraj fratar je nikada ne piše; pop Juraj *ot* nadredno krati glagoljskim *t*, a Juraj fratar znakom koji je nalik na sitno latiničko *t*. Sve su to sitne razlike u pismu navedenih triju rukopisa, tako da se s pravom postavlja pitanje da li je pop Juraj, koji je g. 1459. završio pisanje Prvog novljanskog brevijara, identičan s Jurjem koji je pisao Bribirski misal.⁵ Čini se ipak da Juraj fratar nije s njim identičan već i zbog toga što sebe ne naziva popom već fratrom, koji je — sudeći po kratici *pr* — bio prior. Jedan fratar Juraj bio je prior pavlinskog samostana sv. Spasa u Ljubotini kod Senja. U tom svojstvu spominje ga glagoljska isprava od 14. travnja 1466. kojom krčki biskup Nikola potvrđuje fratrima samostana sv. Spasa crkvu sv. Kuzme i Damjana u Baški na Krku: *Mi fratarъ Mikula s Krka . . . daemo viditi i otkrivamo, kako muži regulni i b(og)u obetni: fratarъ Stanislavъ z Lenje, reda fratrovъ remetъ s(veta)go P(a)vla prvoga remete, vikarii provinciêlъ molstira i kloštra preslavnago arhierie i spov(i)dnika Mikule na Gvozdi modruškomъ, i fratarъ Jurai z Modrušb, togae reda i profesiona sadanni priurъ molstira s(veta)go Spasa blizu Sena.*⁶ Poznato je da su pavlini na području jugozapadne Hrvatske (primorsko-istarske vikarije) bili glagoljaši, tj. da su se oni u svojim crkvama služili glagoljskom liturgijom i pisali glagoljskim pismom. Neki su glagoljski rukopisi za njih bili pisani,⁷ npr. Vatikanski brevijar Illirico 10 iz g. 1485. (za samostan sv. Jelene kod Senja), Drugi novljanski brevijar iz g. 1495. (za samostan sv. Marije pod Novim), Blagdanar popa Andrije iz Novoga iz g. 1506. (za Ivana Pažanina, priora pavlinskog samostana

⁴ Opis fragm. v. kod Vj. Štefanić, o. c., str. 138—140.

⁵ v. Vj. Štefanić, o. c., str. 140.

⁶ Đ. Surmin, Hrvatski spomenici, sv. I, Zagreb, 1898, str. 249, isprava br. 154.

⁷ Vj. Štefanić, Dvije frankopanske glagoljske darovnice pavlinima (g. 1372 i 1452.). Zbornik historijskog instituta JAZU, Zagreb, 1954, vol. 1, str. 137.

sv. Marije u Novom). Pavlinski povjesničari navode da su pavlini pisali i glagoljske tekstove. Imenuju fratra Stanislava de Polonia (rodnom iz grada Bochnie, poznate solane blizu Krakova, kojega susrećemo i u navedenoj glag. ispravi od 14. travnja 1466) kao *prevodioca* (s latinskog) na hrvatski koji je napisao glagoljicom: pavlinsku regulu (tj. pravila pripisana sv. Augustinu), pavlinske konstitucije i govore sv. Augustina. On je bio vrlo aktivna ličnost u primorsko-istarskoj vikariji i njezin dugogodišnji vikar (kao vikara spominju ga izvori od g. 1444—1475), koji je mnogo radio na ekonomskom osiguranju i na kulturnom osamostaljenju hrvatskih pavlina glagoljaša.⁸ Stoga nije isključeno da je među pavlinima bilo još pisara i da je naš fragment misalića napisan u njihovu krugu za vlastite potrebe. Mogao ga je napisati fra Juraj, prior crkve sv. Spasa kod Senja, kojega navodi spomenuta isprava iz g.1466. Za 15. stoljeće govore paleografski elementi fragmenta, a jezični pak za područje na kojemu je bio samostan sv. Spasa. Juraj fratar mogao je pripadati i istoj pisarskoj školi kojoj su pripadali pisari Bribirskog misala i Prvog novljanškog brevijara (kao što npr. istoj školi pripada nekoliko pisara Bribirskog misala).

Jezič odlomka je uobičajeni crkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije u kojemu ima i mlađih crta: obično se gubi stara grupa *žd*, npr. *zaoděem' se* 3 (prema *zaoděždem se*), *osueniê* 3^v (*osuždeniê*), *meju* 7^v (*meždju*), *ka osueniju* 10^v (*osuždeniju*) itd. Poluglas se drži ponajviše na kraju riječi, a u ostalim položajima on se vokalizira, npr. *sa* 7^v, *vačnetb* 13, *sašalb* 14^v, *tagda* 14^v, *sab'ljudaetb* 15, *sazdalb* 14. Apostrof, tj. zamjenik za poluglas, dolazi u sredini riječi, a vrlo često između dva suglasnika gdje mu po etimologiji nije mjesto, npr. *Bar'toloměê* 4, *Kliman'ta* 4, *priem'lemb* 6^v, *šćed'rotb* 7, dakle dolazi kao pravopisni znak. Nema primjera zamjene izvornog *a* sa poluglasom. *Jat* je često na izvornom mjestu, ali je zamijenjen i sa *e*: *veri* 2, 4^v, 7, 9^v, 11^v, *ver'nie krst'êne* 2^v, *vera* 2^v, *ver'nihb* 15, *veru* 16; *telo* 4, *telomb* 10, *telu* 10^v, *telesi* 13^v, *v(ě)čn(a)go zaveta* 4^v. Sa *i* je zamijenjen u oblicima imperativa: *pril'pita* (*pril'pěta*) 2. du. 11, zatim 2. pl.: *pomenite* (*pomeněte*) 13, *primite* (*priměte*) 5, 5^v, *tvorite* (*tvorěte*) 5^v (2x). Zamjenica *iže* ponekad se zamjenjuje mlađim oblikom *ki* (*ki dalb* ... *esi* 11^v, *ke hoćeši* 3^v). Mlađa je crta i sekundarno *r* u glagola *prinesti*, koji dolazi samo sa sekundarnim *r*: *prnosimb* 2, 2^v, *prnošenje* 3^v (2x), *prnese* 6^v, *prnes'ti* 6^v, 13, *prnesutb* 16^v. *Prnesti* do-

⁸ O fra Stanislavu v. kod Vj. Štefanića, o. c., str. 144—146.

lazi u čakavskim spomenicima (i u današnjim čakavskim govorima) srednjočakavskog i sjevernočakavskog dijalekta — dakle na području u kojemu se nalazio pavlinski samostan sv. Spasa⁹. Na stare pak uzore upućuju itacizmi: *Avela* 6, *Avraamъ* 6^v, ali: *Br'nabu* 7^v; zamjena f-p u primjerima *Peličitoju* 7^v, *Pil(i)pa* 4, *prop(a)cija* 1.

S a d r ž a j je odlomka Kanon mise s uvodom (nekoliko prefacija) i votivne mise. Počinje nešto krnjom prefacijom sv. Križa: *roda na drěvě križa pos'lb (!) esi. Da ot'njuděže smrt' nishoěše o' tudu žizanъ v'skrsla bi. Iže drěvomъ odolěvaše. drěvomъ križa tvoego. odolěl se bi. h(rsto)mъ g(ospode)mъ. Im'že veličstvo hv(a)l(e)tv.* (nastavak je kraćen, a od početka nedostaje samo tekst: *Včēni b(o)že iže spasenie človečskago*). Poslije ove prefacije dolaze (neke također skraćene): *Prop(a)ciē ap(osto)l(o)mъ* (1—1^v), *Prop(a)ciē s(ve)t(e) M(a)rie* (1^v), *Propaciē o' Troice* (1^v—2^v), *Prop(a)ciē opća* (2^v) Kanon (2^v—11^v), misa u čast sv. Trojice (11^v—14), misa u čast sv. Duha (14—17), misa 2. u čast sv. Duha (17—17^v), misa u čast sv. Križa (17^v) prekida se u molitvi: *B(o)že iže edinočedago s(i)na tvoego pre-dragoju krviju tvoeju životъ tvorečago križa horugi s(ve)titi.*

Sudeći po sadržaju, naš fragment je odlomak misalića (sakrifikala), jer sadrži Kanon mise na koji se neposredno nastavljaju votivne mise. Mogao bi biti i odlomak kakva zbornika poput Pariškog iz g. 1375. (u Nacionalnoj biblioteci u Parizu, sign. Cod. slave 73), koji sadrži najvažnije mise, oficije, molitve i čitanja, a ima praktičan format za putovanje i privatnu upotrebu¹⁰. Mogao bi pripadati i misnom dodatku kakav imaju npr. štampani Baromićev (1493) i Brozićev (1561) brevijar. Na takva pitanja ne može se odgovoriti zbog defektnosti kodeksa i nestašice folijacije. Međutim on nije dio dosad poznatih misalića (npr. iz Metropolitanske knjižnice u Zagrebu MR 180 iz 15. st.,¹¹ niti je dio odlomaka misalića iz 15. st. što se čuvaju u Arhivu JAZU u Zagrebu: Fragm. glag. 19, Fragm. glag. 24/c—d, Fragm. glag. 96).

⁹ Ista pojava potvrđena je npr. u jeziku Zadarskog lektionara iz pol. 15. st. (v. M. Rešetar, Primorski lektionari, Rad JAZU, br. 134, Zagreb, 1898, str. 141—142), u spomenutom Blagdanaru popa Andrije (v. J. Vrana, Hrvatskoglagoljski blagdanar, Rad JAZU, br. 285, Zagreb, 1951, str. 130), u jeziku Petra Zoranića (v. G. Ružičić, Jezik Petra Zoranića, Južnoslovenski filolog, knj. 9, Beograd, 1930, str. 91).

¹⁰ v. M. Tadin, Recueil glagolitique croate de 1375, Revue des Études slaves, T. 31, Paris 1954, 21—33.

¹¹ v. J. Vajs, Najstariji hrvatskoglagoljski misal, Djela JAZU, Knj. 38, Zagreb, 1948, str. 34—37.

Izvan teksta na nekoliko mjesta mlađa je ruka ćirilskim slovima ispisala nekoliko beznačajnih zapisa: zapravo transliterirala (ostavljajući i title) dijelove glagoljskih rečenica ćirilicom. Npr. na str. 4. ispod teksta Kanona u molitvi »Spomena svetih« ćirilicom su transliterirana imena mučenika АНДРЕЈЪ КРКОВА • ИВНА • ТОМИ • КРКОВА • ПАПА (!) БАРТОЛОМЕЈЪ • МАТКЪ. Pisac zapisa (ima ih još na str. 3, 3^v, 7, 9, 10^v, 16^v) nije bio vješt u čitanju hrvatskih glagoljskih tekstova. To pokazuje njegova transliteracija na str. 3. kada u rečenici Kanona (i rubrici): *čini v (= 3) kr(iži) siê + daniê . sie + dari sie + s(ve)tie* znak križa čita kao *a pa* u njegovu zapisu čitamo: ЧИНИ В КР СИА ДАНИА СІЕ АСТІЕ i sl. Još je jedan, također beznačajan, noviji latinički zapis od dvije riječi na str. 5. na kojemu se dobro vidi riječ *Zdrauo Lud*... U čitanju glagoljskog teksta nije bila vješta ni ruka koja je numerirala listove (u gornjem desnom uglu arapskim brojkama od 1—17 označena je samo recto stranica), jer to nije činila po sadržaju, nego onako kako su listovi bili složeni. Folijacija ispravljena po sadržaju ide ovako: 1 (13), 2 (17), 3 (14), 4 (15), 5 (16), 6 (11), 7 (9), 8 (1), 9 (2), 10 (3), 11 (4), 12 (5), 13 (6), 14 (7), 15 (8), 16 (10), 17 (12)¹².

U zaključku možemo reći da je Moskovski fragment misalića pisao fratar Juraj prior, jer je njegovo ime spomenuto u molitvi »Memento vivorum«. On nije identičan s piscem Jurjem što je pisao dio Bribirskog misala (f. 37—57) niti je identičan s popom Jurjem što je g. 1459. napisao Prvi novljanski brevijar, premda im je pismo veoma slično i razlikuje se samo u detaljima (vjerojatno su pripadali istoj školi). Fratar Juraj mogao bi biti prior pavlinskog samostana sv. Spasa kod Senja kojega spominje glagoljska isprava od 14. travnja 1466. Tome ne protuslove ni paleografski ni ortografski ni jezični podaci. Po paleografskim i ortografskim karakteristikama Moskovski fragment ide u 15. st., a po jezičnim (ekavski refleksi jata, glagol *prnesti*), pisan je na sjeverozapadnom čakavskom području na kojemu se nalazio i samostan sv. Spasa kod Senja. Sadržaj je fragmenta misalski tekst, pa je on dio misalića (sakrifikalna) ili pak zbornika koji sadrži najvažnije mise, oficije, molitve i čitanja, a nije dio rituala kako je mislio češki književnik Josef Kolař.

¹² U radnji su citirane stranice po novoj numeraciji listova.

Zusammenfassung

DAS MOSKAUER FRAGMENT DES GLAGOLITISCHEN MISSALE AUS DEM XV. JH.

Im historischen staatlichen Museum in Moskau, in der Handschriften-sammlung des A. D. Čertkov, wird unter der Nr. 387, ein Fragment des glagolitischen Missale aufbewahrt, welches in der Literatur als ein Fragment des Rituale erwähnt wurde. Es wurde zum ersten Male vom tschechischen Schriftsteller Josip Kolař in seinem wissenschaftlichen Bericht über eine Reise in Russland erwähnt. Der Bericht wurde im J. 1865. von V. Jagić in der Zeitschrift »Književnik« (II. J.) in kroatischer Übersetzung, unter dem Titel »Wissenschaftliche Reise nach Russland«, veröffentlicht. Das Fragment enthält jedoch keinen rituellen Text, sonder ein Canon missae mit einer Einführung und einigen Votivmessen.

Das Fragment wurde vom Prior »fratar Juraj« (Bruder Georg) geschrieben; sein Name ist nämlich im Gebete »Memento vivorum« erwähnt worden. Er ist weder mit dem Schreiber Juraj, welcher einen Teil des Missale von Bribir schrieb (f. 37—57), noch mit dem Priester (pop) Juraj, welcher im J. 1459. das erste Brevier aus Novi schrieb, identisch, obwohl ihre Handschriften einander ähneln und sich nur in Einzelheiten unterscheiden. Bruder Juraj könnte der Prior des paulinischen Klosters des hl. Spas bei Senj gewesen sein; er wurde nämlich in der glagolitischen Urkunde vom 14. April 1466. erwähnt. Einer solchen Hypothese widersprechen keineswegs weder paleographische und orthographische noch sprachliche Daten. Nach seinen paleographischen und orthographischen Merkmalen kann das moskauer Fragment in das 15. Jh. datiert werden, und nach den sprachlichen (das ekawische Reflex des *jat*, das Verbum *prnesti*) wurde es auf dem nordwestlichen tschakawischen Gebiete geschrieben — wo auch das Kloster des hl. Spas lag. Dem Inhalt nach enthält das Fragment einen Teil des Sacrificale oder eines Sammelwerk, welche die wichtigsten Messen, Offizien, Gebete und Lesungen enthält, aber keinen Teil des Rituale, wie es Josef Kolař dachte.